

(гістарызм) кол абазначала ‘невялікі ўчастак ворнай зямлі, надзел каля хаты (у некаторых мясцінах шырынёй два сажні*)’. **Двор** — гэта ‘гаспадарка’. Такім чынам, першапачатковае значэнне спалучэння было канкрэтным паказчыкам беднасці — ‘ні зямлі, ні гаспадаркі’.

Якую інфармацыю можна знайсці ў этымалагічных слоўніках? Ці карысталіся вы такімі слоўнікамі? З якой мэтай?

315. Устаноўце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх значэннямі. Складзіце з фразеалагізмамі сказы. Запішыце іх.

1) ні два ні паўтара;	а) ‘зусім чужы чалавек, ніякі не сваяк, не родны’;
2) то бокам то скокам;	б) ‘такі, які нічым не вызначаецца; пасрэдны чалавек’;
3) ні сват ні брат;	в) ‘па-рознаму, усяк, як даўдзецца, як выпадзе’;
4) то сюды то туды.	г) ‘у розныя бакі, у розных кірунках; то ў адзін, то ў другі бок’.

§ 48. Злучальныя і падпарадкавальныя злучнікі, іх ужыванне

Па значэнні злучнікі падзяляюцца на з л у ч а л ь н ы я і п а д п а р а д к а в а л ь н ы я.

Злучальныя злучнікі звязваюць аднародныя члены сказа і раўнапраўныя па сэнсе часткі складанага сказа, які называецца складаназлучаным: Мінула восень, а за ёю прыйшла з морозамі зіма (Я. Купала).

Падпарадкавальныя злучнікі звязваюць звычайна часткі ў складаным сказе, які называецца складаназалежным. У такім сказе адна частка залежыць ад другой, гэта значыць, ад адной часткі сказа да другой можна паставіць пытанне: Званы так прыгожа звінелі (я к?), што ўсё жывое замірала, слухаючы іх (В. Хомчанка).

316. Спішыце сказы, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычныя асновы сказаў. Над злучальнымі злучнікамі напішыце літару **з**; над падпарадкавальнымі — **п**. Злучнікі, якія звязваюць аднародныя члены сказа, абвядзіце кружком, а злучнікі, якія звязваюць часткі складанага сказа, — авалам.

1. Я хачу каб стварылі неспакойныя людзі век спакойнага сонца, век спакойнай зямлі! (*Э. Агняцвет*). 2. Заўжды калі дзень свой новы ў працы сустрэць іду я, аб міры і думы і словы мне сэрца маё дыктую (*У. Нядзведскі*). 3. Хай робіцца ўсё па Ньютону але патрабую, мой лёс, зрабіць выключэнне з закону каб бомбам не падаць з нябёс (*П. Прыходзька*). 4. Маёй дачцэ зусім нямнога год, яна ці спіць, ці пасля сну гуляе і ні трывог і ні турбот не ведае ў жыцці сваім малая (*М. Калачынскі*).

● Якой агульнай тэмай аб'яднаны выказванні пісьменнікаў? Ці можна гэтыя сказы, узятыя разам, назваць тэкстам? Сваё меркаванне абгрунтуйце.

Звярніце ўвагу!

Перад злучнікамі, якія спалучаюць часткі складанага сказа, ставіцца коска.

317. Разгледзьце схему, прачытайце правіла. Падрыхтуйце на іх аснове вуснае паведамленне на тэму «Групы злучальных злучнікаў па значэнні».

Па значэнні злучальныя злучнікі падзяляюцца на спалучальныя, супраціўныя і размеркавальныя.

Спалучальныя злучнікі (*і, ды* (у значэнні *і*), *і — і, ні — ні, як — так і*) спалучаюць і аднародныя члены, і раўнапраўныя па сэнсе часткі складаназлучанага сказа, якія паказваюць, што дзеянні (падзеі, з'явы) адбываюцца адначасова або паслядоўна — адно за адным: 1. Імкліва і спорна плыве руда па канвееры (А. Кулакоўскі). 2. Свяціла сонца, і ад зямлі падымалася ўгору пара (М. Лупсякоў).

Супраціўныя злучнікі (*а, але, ды* (у значэнні *але*), *аднак, затое, не толькі — а (але і), хоць (хоць і) — але*) звязваюць аднародныя члены і раўнапраўныя па сэнсе часткі складаназлучанага сказа з супраціўным значэннем: 1. Зацерусіў дробны, але густы асенні дождж (А. Марціновіч). 2. Напраткі варона лятае, ды ніколі дома не бывае (Прыказка). 3. Лета збірае, а зіма паядае (Прыказка).

Размеркавальныя злучнікі (*ці, ці — ці, або, або — або, то — то, ці то — ці то, не то — не то*) злучаюць аднародныя члены і раўнапраўныя па сэнсе часткі складаназлучанага сказа, якія паказваюць на магчымасць толькі аднаго дзеяння (падзеі, з'явы, прадмета) з двух або некалькіх ці на чаргаванне дзеянняў (падзей, з'яў, прадметаў): 1. Ці плачу я, ці няю, ці размаўляю з матуляю — песню сваю, мову сваю я да грудзей прытульваю (П. Панчанка). 2. Ці жаўрук звінеў у небе, ці свістаў на дрэве шпак (І. Гурскі).

318. Прачытайце тэксты. Вызначце іх стыль, назавіце характэрныя для гэтага стылю моўныя сродкі.

Сфармулюйце тэму і асноўную думку тэкстаў Пімена Панчанкі.

І. Гатоў ізноў ісці на мўкі,
І замярзаць, і галадаць,
Каб нашым дзецям і ўнукам
Не бомбы ў спадчыну аддаць.

А Радзіму, ды чыстыя ліўні,
 Ды зялёнае сонца лесу,
 Ды блакітнае сонца мора,
 Ды янтарнае сонца жыта.

II. Прырода на дзіва^м праўдзіва —
 Ці вые, ці хмельна пье.
 На свет нас яна нарадзіла,
 А мы забіваем яе.
 То шротам*, то вострай пілою,
 То труцім, то палім жыўцом...
 Планету мы так прапалолі:
 Патомкі заплацяць жыццём.
 Альбо выпрамяляем машынай
 Рачулки, што любяць пятляць.
 І сохне цяністы ляшчыннік,
 І мяккія сцежкі пыляць.

Назавіце спалучальныя, супраціўныя і размеркавальныя злучнікі, якія ўжываюцца ў тэкстах. Што яны звязваюць? На якія адносіны паказваюць?
 У якім значэнні ўжыты злучнік **ды**?

Звярніце ўвагу!

Паміж аднароднымі членамі перад супраціўнымі злучнікамі заўсёды ставіцца коска.

Перад спалучальнымі і размеркавальнымі злучнікамі коска ставіцца тады, калі яны паўтараюцца.

319. Прачытайце табліцу і тэкст на лінгвістычную тэму. Раскажыце, як адрозніваць супраціўны злучнік **затое** ад спалучэння прыназоўніка **за** і займенніка **тое** (**за тое**).

Злучнік затое	Займеннік тое з прыназоўнікам за
<i>Да лесу было яшчэ далёка, затое ехаць туды цікавей (Я. Маўр).</i>	<i>Возера наша Чырвоным завуць за тое, што многа рыбы ў ім і рыба ўсё больш чырвананярая (Паданне).</i>

Злучнік **затое** не з'яўляецца галоўным або даданым членам сказа, да яго немагчыма паставіць пытанне, яго нярэдка можна замяніць блізкім па значэнні злучнікам **але**.

Указальны займеннік **тое** з прыназоўнікам **за** з'яўляецца членам сказа, да займенніка **тое** можна паставіць пытанне і замяніць яго адпаведным па сэнсе прыметнікам або назоўнікам.

320. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі, расстаўляючы прапушчаныя коскі. Займеннік **тое** з прыназоўнікам **за** падкрэсліце як член сказа, супраціўны злучнік **затое** абазначце авалам.

1. Не відаць ужо ні ясеня, ні ліпы (**за**)тое часцей сустракаюцца беластволыя бярозы (*В. Вольскі*). 2. Максім хваліў Косцю (**за**)тое што ён займаўся спортам (*І. Грамовіч*). 3. Нейкі час у бабулі Марыі кармілася дзікая рысь, якая ў рукі не давалася (**за**)тое рэгулярна выводзіла на вышках гэткіх самых дзікіх, непрыступных кацянят (*Г. Каржанейская*). 4. (**За**)тое кароткае імгненне, пакуль Гані павінны былі даць слова, яна ўспомніла Карпа Мікалаевіча (*І. Грамовіч*).

321. Прачытайце тэкст. Сфармулюйце яго асноўную думку.

Грыбы

Самыя раннія грыбы, што з'яўляюцца ў лесе, як толькі сыдзе снег, — смаржкі і страчкі. Гэта ядомыя грыбы, але трэба ведаць, як іх гатаваць.

Затое ўсе ведаюць цара грыбоў — баравіка. Першыя баравікі на кароткі час паяўляюцца рана, калі каласуе жыта. Таму і завуць іх каласавікамі.

Ёсць летнія баравікі, а найболей яны любяць расці цёплай восенню ў сасновых і яловых барах, бярозавых гаях¹ і ў дубровах. Многія грыбы маюць «пашпарты» і прапісаны ў лесах да сваіх любімых мясцін і дрэў. Пад бярозамі — падбярозавікі, пад асінамі — падасінавікі, пад дубамі — паддубовікі, паміж імхоў — махавікі, на старых пнях — апенькі. Большасць спажывуемых

грыбоў вы ведаеце. Але ці ўсе з вас ведаюць і могуць пазнаць ядавітыя грыбы?

Асцерагайцеся браць незнаёмцаў, бо сярод іх ёсць хоць і прыгожыя, але вельмі ж хітрыя: прыкідваюцца праўдзівымі, каб ашукаць нас і ўлезці ў наш кошык (*І. Скурко*).

Назавіце злучальныя і падпарадкавальныя злучнікі з тэксту. Вызначце, да якіх груп адносяцца злучальныя злучнікі, што яны звязваюць.

● Выпішыце з тэксту аднакаранёвыя словы, вызначце спосаб утварэння вытворных слоў.

Перабудуйце сказ са злучнікам **затое**, каб ён ужываўся ў ролі прыназоўніка **за** і займенніка **тое**.

Вызначце, якія грыбы на фотаздымках адпавядаюць названым у тэксце. Раскажыце, як трэба збіраць грыбы, як варта паводзіць сябе ў лесе.

322. Прачытайце. Пры дапамозе спалучальнага злучніка *і* або супраціўнага злучніка *а* аб'яднайце першую (пад лічбай I) і другую (пад лічбай II) часткі складаных сказаў, каб атрымаліся вершаваныя строфы, якія напісаў Я. Журба. Запішыце складаныя сказы, падкрэсліце іх граматычныя асновы.

- I. 1. Ад цяжкага сну ачуняла зямля ...
2. Загарэўся агнём край усходні нябёс ...
3. Навокал^м нас зеляніна і прастор палёў ...
4. Каля нас пяшчотна, ціха шэпчуць каласы ...
5. Ужо вечар прыйшоў з цішынёю сваёй ...
- II. ... як многа мілых кветак — сініх васількоў.
... заснуў ціхім сном лес вячэрняй парой.
... ляцяць на зямлю іскры сонечных кос.
... свежым паветрам дыхнула ралля.
... над жытам льюцца срэбрам птушак галасы.

323. Прачытайце табліцу. Падрыхтуйце на яе аснове вуснае паведамленне пра віды падпарадкавальных злучнікаў па значэнні. Падбярыце неабходныя прыклады са змешчаных пасля табліцы сказаў для ілюстрацыі кожнага віду падпарадкавальных злучнікаў.

Падпарадкавальныя злучнікі		
Часавыя	паказваюць на час	<i>калі, як, пакуль, ледзь, чуць, толькі, як толькі і інш.</i>
Прычынныя	паказваюць на прычыну	<i>бо, што, таму што, з прычыны таго што і інш.</i>
Мэтавыя	паказваюць на мэту	<i>каб, для таго каб, з тым каб і інш.</i>
Умоўныя	паказваюць на ўмову	<i>калі (б), каб, як, раз і інш.</i>
Уступальныя	паказваюць на пэўныя ўступкі	<i>хоць (бы), хай, няхай, нягледзячы на тое што</i>
Параўнальныя	паказваюць на параўнанне	<i>як, нібы, бы, быццам, што і інш.</i>
Тлумачальныя	тлумачаць сэнс	<i>што, як, каб і інш.</i>

1. Я хачу зберагчы цябе, матчына песня, **каб** запоўніць табою спусцелыя душы! (*Н. Гілевіч*). 2. **Калі** ўсе сабраліся і пазаймалі месцы, прыйшоў настаўнік (*Я. Колас*). 3. Не страшна мне, **бо** я кахаю, не скрушна* мне, **бо** я люблю (*Н. Гілевіч*). 4. Якой бы музыкай гучала наша слова, **калі б** умелі слова шанаваць (*Я. Непачаловіч*). 5. То мароз, то адліга, ні хмурынкі няма, **быццам** белую кнігу разгарнула зіма (*С. Грахоўскі*). 6. **Нягледзячы на тое што** вада сцюдзёная, аж зубы заходзяцца, Андрэйка прагна п'е (*А. Якімовіч*). 7. Мне ўсё яшчэ даверыцца не позна, **што** дзень для ночы — як сястра і брат (*В. Аколава*).

324. Запішыце тэкст пад дыктоўку. Абазначце злучнікі, вызначце іх разрад і групу па значэнні.

Хто якімі мовамі валодаў?

Сустрэліся ў Мінску чатыры пісьменнікі розных нацыянальнасцей: паэт, празаік, драматург і перакладчык. Хоць кожны з пісьменнікаў і валодаў дзвюма мовамі з чатырох (беларускай,

англійскай, французскай і італьянскай), не было такой мовы, на якой яны маглі б размаўляць **учатырох**. Праўда, была адна мова, на якой маглі размаўляць **утрох**. Прычым ніхто з пісьменнікаў не валодаў французскай і беларускай мовамі адначасова. Хоць перакладчык не ўмеў гаварыць **па-англійску**, ён мог перакладаць, калі б захацелі пагаварыць між сабой паэт і прэзаіт. Праэзаіт гаварыў **па-беларуску** і мог пагаварыць з драматургам, хоць той і не валодаў беларускай мовай. Перакладчык, паэт і драматург не маглі размаўляць **утрох** на адной мове («*Бярозка*»).

Якімі дзвюма мовамі валодаў кожны з пісьменнікаў?

Паспрабуйце даць адказ на пытанне.

- Растлумачце правапіс выдзеленых слоў.

325. Прачытайце. Вызначце адрасата, тэму і стыль выказвання. Якую думку сцвярджае аўтар? Ці згодны вы з ёй?

Злучнік **бо**. Звычайна мы абыходзімся трохі ўжо казёнай формай *таму што*. Не пайшоў, таму што не было часу; спяваем і танцуем, таму што маладыя; лёг спаць, таму што натаміўся. А жывая мова перадае гэта іначай: не пайшоў, **бо** не было часу; спяваем і танцуем, **бо** маладыя; лёг спаць, **бо** натаміўся (*Я. Скрыган*).

Як вы думаеце, у якіх стылях маўлення злучнікі *таму што*, *з прычыны таго што* будуць на сваім месцы? Складзіце сказы з гэтымі словамі на адпаведную тэму.

Звярніце ўвагу!

Паводле стылістычнай афарбоўкі злучнікі бываюць нейтральныя (*і, а, хоць, пакуль*), кніжныя (*з прычыны таго што*), размоўныя (*ды, дарма што*) (Л. Бурак).

326. Прачытайце і падумайце, на якую тэму і ў якім стылі можна напісаць тэкст з прыведзенымі словамі. Складзіце сказы, выкарыстаўшы прапанаваныя фрагменты, каб атрымаўся невялікі тэкст.

1. Ледзь прыгрэла ... 2. ... быццам звонкая музыка ... 3. Калі сышоў апошні снег ... 4. ... і ўся зямля заспявала ... 5. ... нібы прыгожы дыван ... 6. ... што прыйшла самая прыгожая ...

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Дайце азначэнні прыназоўніка і злучніка.
2. Чым падобныя і чым адрозніваюцца паміж сабой прыназоўнікі і злучнікі па сінтаксічнай ролі?
3. На якія разрады падзяляюцца прыназоўнікі і злучнікі па будове і значэнні?
4. Якія сэнсавыя адносіны выражаюцца пры дапамозе прыназоўнікаў?
5. Чым адрозніваюцца паміж сабой злучальныя і падпарадкавальныя злучнікі? На якія групы яны падзяляюцца?
6. Якія злучнікі служаць для сувязі і аднародных членаў, і частак складанага сказа, а якія — толькі для сувязі частак складанага сказа?

Злучнік — службовая часціна мовы

Служыць для сувязі:

- аднародных членаў сказа; • сказаў;
- частак складанага сказа; • частак тэксту

Разрады паводле будовы

- простыя: *і, а, але, ды, бо, ці, каб, пакуль;*
- састаўныя: *таму што, пасля таго як, як — так, хоць — але*

Разрады паводле спосабу ўжывання

- адзіночныя: *і, а, але, ды, бо;*
- парныя: *не толькі — але, калі — то, хоць — але, толькі — як;*
- паўторныя: *і — і, ні — ні, ці — ці, ці то — ці то*

Разрады паводле значэння

з л у ч а л ь н ы я:

- спалучальныя: *і, ды (=і), і — і, ні — ні, як — так і;*
- супраціўныя: *а, але, ды (=але), затое, аднак;*
- размеркавальныя: *ці, ці — ці, або, або — або, то — то*

п а д п а р а д к а в а л ь н ы я:

- часавыя: *калі, як, пакуль, ледзь, толькі, як толькі;*
- прычинныя: *бо, што, таму што, паколькі;*
- мэтавыя: *каб, для таго каб, з тым каб;*
- умоўныя: *калі (б), каб, як, раз;*
- уступальныя: *хоць (бы), хай, няхай, нягледзячы на тое што;*
- параўнальныя: *як, нібы, бы, быццам, што, чым;*
- тлумачальныя: *што, як, каб*

Знакі прыпынку	
○, а ○	(але, ды (=але), аднак, затое)
○ і ○	(ці, ды (=і))
і ○, і ○	(ні — ні, ці — ці, то — то, або — або, ці то — ці то)
[], і [].	(а, але, ці, аднак і інш.)
[], (бо...).	(калі, як, пакуль, што і інш.)

327. Прачытайце. Вызначце стыль тэксту, назавіце яго асноўныя стылёвыя рысы і характэрныя моўныя сродкі. На якія структурныя часткі падзяляецца тэкст?

Нашы далёкія родзічы ведалі тое, што цяпер паспяхова даказвае навука. Духоўная энергія папярэдніх пакаленняў не знікае — яна жывіць род і ўвесь народ, дазваляе яму выстаць у самыя цяжкія часіны. Але дабратворны ўплыў гэтай энергіі адчувае не кожны, а толькі той, хто захаваў з продкамі «канал сувязі» — памяць пра іх.

У крывічоў існаваў няпісаны закон: калі юнак не ведаў сваіх продкаў да пятага калена, ён не меў права звацца мужчынам. Такому чалавеку не давяралі, яго маглі наогул выгнаць з паселішча, бо лічылася, што бяспмяятны^{сп} лёгка робіцца здраднікам.

Ці шмат хто з нас, сённяшніх, распавядзе пра свой род няхай не да пятага, а да трэцяга пакалення?

Дык мо паспрабуйма^м адрадіць гэты звычай у нашых сем'ях? Кім былі нашы дзяды, прадзедаў? Якая памяць засталася ад іх?

Сёння радавод* шмат у каго атрымаецца вельмі кароткім, але, паверце, усё адно^м адбудзецца дзіва: дзяды пачнуць дапамагаць вам («Бярозка»).

Выпішыце з тэксту злучнікі і вызначце, што яны спалучаюць.

Зрабіце поўны марфалагічны разбор трох злучнікаў з тэксту.

Напішыце сачыненне пра ваш род, яго звычаі і традыцыі.

Вымаўляй: [н'а] ве́даў, [н'а] ме́ў.

Пішы: не ведаў, не меў.